

R

Barn, paternalisme og myndiggjøring

Et kantiansk syn på grunnlaget og grensene for barns medbestemmelse

Jon V. Hugaas

Sammendrag

Denne artikkelen tar opp distinksjonen mellom barn og voksne og drøfter grunnlaget og grensene for barns medbestemmelse i beslutningsprosesser som angår dem selv. Med utgangspunkt i spørsmålene hvorfor og hvordan skille mellom barn og voksne, presenteres Immanuel Kants tanker om barnets status i lys av hans praktiske filosofi. Paternalisme og myndiggjøring belyses fra et kantiansk ståsted med henblikk på barnets status og det argumenteres for komplementaritet mellom de to prinsippene i oppdragelsen gjennom en strategi som kan kalles selvutslettende paternalisme.

Abstract

This paper explores the distinction between adults and children in an attempt to shed light on the foundation and range of children's participation in decision making on issues concerning themselves. The questions why and how we should distinguish between adults and children are explored with reference to Immanuel Kant's thoughts on the status of children within the wider context of his practical philosophy. A strategy of self-effacing paternalism is recommended, in which paternalism and empowerment is seen as complementary principles.

Innledning

Barns medvirkning i beslutninger som angår dem selv har fått stadig økende oppmerksomhet og politisk gjennomslag. Barnevernet er i dag for eksempel pålagt å inkludere barn i beslutningsprosesser og barn deltar i større grad enn før i avgjørelser i hjemmet og skolen. Det er ikke vanskelig å se fordelene ved å inkludere barn i beslutninger som angår dem selv. Likevel kan det være grunn til å minne om at det finnes grenser for barns deltagelse og med-

bestemmelse. Hvor går disse grensene og hvordan begrunnes de? I denne artikkelen vil jeg utforske dette tema i lys av Immanuel Kants praktiske filosofi og de føringer denne legger for forståelsen av distinksjonen mellom barn og voksne. Det overordnede tema for artikkelen er altså det prinsipielle grunnlaget og grensene for barns deltagelse i beslutninger som angår dem selv, slik dette kan artikuleres innenfor rammene av Kants praktiske filosofi. Hensikten er ikke å kritisere det paradigmeskiftet som har funnet sted i tenkningen rundt barns

kompetanse og rettigheter i løpet av de siste tiårene, men derimot å belyse betydningen og rekkevidden av sentrale begreper som anvendes i begrunnelsen. Den nye forståelsen av barnet bærer utvilsomt med seg mye positivt gjennom annerkjennelsen av barnets perspektiv og barneperspektivet. Imidlertid kan en uklar bruk av begreper som autonomi, paternalisme og myndiggjøring, bidra til å tilsløre de moralske implikasjonene av den statusforskjell som også uttrykkes gjennom den tradisjonelle distinksjonen mellom voksne og barn.

Sentralt i den nye forståelsen av barnet er begrepet om barnet som «aktiv medborger». Dette representerer et perspektivskifte der man har gått «mer og mer bort fra et paternalistisk syn på barn; at voksne vet best hva barn kan og bør og derfor kan ta beslutninger på deres vegne, til et syn på barna som kompetente aktører og som selvstendige subjekt» (Schjelderup, Omre og Marthinsen 2005: 18). Spørsmålet er imidlertid om paternalisme og myndiggjøring eller oppøving til autonomi alltid må sees som motsetninger. Kants tenkning rundt barnet har det fortrinn at de ikke nødvendigvis må det. Forklaringen er å finne i selve betydningen av disse begrepene og kontekstuelle forutsetninger for bruken av dem. Følger vi Kant, hefter det en dobbelthet ved barnets status, et «allerede, men ennå ikke», som gir rom for den erkjennelse at selv om også barn kan sies å være kompetente agenter, så er deres kompetanse typisk av en annen sort enn den vi finner hos voksne mennesker (La Vaque-Manty 2006). Derfor vil paternalisme og autonomi kunne forstås som komplementære prinsipper i forholdet mellom voksne og barn, til tross for at de står som begrepsmessige motsetninger i relasjoner mellom kompetente voksne.

Perspektivskiftet i synet på barnet har sprunget ut av to tradisjoner: dels stammer det fra FNs arbeid med konvensjonen om barns rettigheter, og dels kan det henføres til kampen for kvinnefrigjøring (Schjelderup, Omre og Marthinsen 2005: 18). Dette bør imidlertid ikke forlede oss til å se barnets sak som identisk med kvinnens sak. Det foreligger en sterk asymmetri mellom umyndiggjøring på grunnlag av kjønn og umyndiggjøring på grunnlag av fysiologisk, kognitiv og moralsk utviklingsnivå og kompetanse, som ignoreres når paternalisme overfor barn sidestilles med umyndiggjøring av kvinner. Gjennom slik sidestilling kan vi komme i fare for å frarøve barnet dets særskilte rett på beskyttelse og vern, samt å tilsløre de særskilte plikter som tilfaller voksne av alle kjønn på grunnlag av barnets særegne rettslige og moralske status. En grenseoppgang kan derfor være nødvendig.

Denne artikkelen behandler disse spørsmålene på følgende vis. Først skal vi ta en runde med to spørsmål som gjerne bør avklares nærmere i en diskusjon av distinksjonen mellom voksne og barn: *Hvorfor* skille mellom voksne og barn, og *hvordan* skille mellom voksne og barn? Konklusjonen vil være at distinksjonen mellom voksne og barn er moralsk viktig, at den empirisk sett er en generalisering, og at dens normative funksjon fordrer en empirisk uavhengig forankring. Dette leder oss videre til synet på barnet i Kants filosofi. Fremstillingen av Kant vil være tematisk og dels eklektisk, og presenterer noen sentrale begreper og distinksjoner i Kants praktiske filosofi som tjener som premisser for hans forståelse av barnet og dets moralske og rettslige status. På dette grunnlag skisseres så noen prinsipper for barns deltagelse i beslutninger som angår dem selv.

Hvorfor skille mellom barn og voksne?

Samfunnet tar for gitt at vi kan skille mellom barn og voksne, men hva går dette skillet ut på? Distinksjonen anvendes i flere kontekster. For det første snakker vi uproblematisk om voksne og barn i hverdagsspråklig sammenheng utfra en konvensjonell sosialt betinget semantikk. Videre anvendes distinksjonen med mer spesifikke betydningskriterier i juridisk og forvaltningsmessig sammenhenger. Disse sosiale og juridiske konvensjonene har imidlertid også en mer eller mindre eksplisitt forankring i et normativt menneskesyn og samfunnssyn, som reflekterer mer grunnleggende moralske normer og verdier. Anvendelsen av distinksjonen reflekterer altså underforståtte moraloppfatninger som de fleste vil mene er primære i forhold til distinksjonens sosiale, juridiske og forvaltningsmessige funksjon, og som ikke bare er basert på konvensjoner. Historisk sett har synet på barn og barndom vært i stadig endring (Thuen 2008). Dette viser at de sosiale og juridiske konvensjonene til stadighet gjøres til gjenstand for reforhandlinger, dels på grunnlag av de mer underliggende moralske hensyn som distinksjonen er ment å ivareta.

I vår tid fungerer distinksjonen mellom barn og voksne i stor grad som en moralsk markør for rettigheter og plikter, som kan avleses av ulike normative «script» for samhandling mellom mennesker og av de forventninger vi har til barn og voksne gjennom de rammer og føringer som er lagt (Kvello 2008). Dette er blant annet synlig i såkalt reaktive holdninger og responser i forbindelse med normbrudd som viser at samfunnet godtar mye fra barn som ikke ville blitt godtatt fra voksne, både når det kommer til sosiale, juridiske og etiske normbrudd. Barn

tilskrives en frihet fra normer og krav de voksne er nødt til å forholde seg til, og barns atferd vurderes følgelig forskjellig fra voksnes. Samtidig tilskrives barn et system av rettigheter som voksne ikke har, og til disse rettighetene svarer det plikter for staten, samfunnet og foreldrene (Kjørholt 2010). Barnet er altså i en posisjon der det har utstrakte rettigheter, men uten å ha det system av motsvarende plikter som normalt tilfaller voksne. I denne forstand er barnets stilling i vår tid i teorien privilegert.

- Tanken er at foreldrene er best skikket til å fatte avgjørelser vedørende barnet.

Spørsmålet hvorfor vi skal skille mellom barn og voksne, har altså som svar at dette skillet oppleves moralsk påkrevd. Forskjellen mellom barn og voksne regnes som en moralsk relevant forskjell. Uttrykket «moralisk relevant forskjell» defineres som «en forskjell i moralsk relevante egenskaper» (Johansen og Vetlesen 2000: 123). At egenskapene er moralsk relevant betyr igjen at de tjener som premisser i en normativ vurdering. En moralsk relevant egenskap defineres som «en faktisk egenskap ved en person, handling eller situasjon som kan begrunne en moralsk vurdering av personen eller handlingen» (Johansen og Vetlesen 2000: 123). Hvilke egenskaper er det da som er moralsk relevant hos henholdsvis barn og voksne som i sammenligning vil utgjøre en slik forskjell? For å svare på dette går vi videre med spørsmålet hvordan vi skal skille mellom barn og voksne.

Hvordan skille mellom barn og voksne?

Distinksjonen mellom barn og voksne har normerende og vurderende kraft på det

sosiale, det forvaltningsmessige og det etiske plan. Sammenhengen mellom frihet og ansvar er et hovedanliggende i tenkningen rundt autonomi og paternalisme. Med paternalisme menes som oftest å behandle andre mennesker som om de ikke var autonome i den hensikt å ivareta deres interesser (Dworkin 2013: 28–29). Det latinske «pater» betyr «far», og termen paternalisme viser til forestillinger om at det noen ganger er legitimt å behandle andre mennesker slik en far behandler sine barn. Et mer kjønnsnøytralt ord for samme syn er parentalisme. Tanken er at foreldrene er best skikket til å fatte avgjørelser vedørende barnet. Her ligger det imidlertid et latent problem, for barnet er i konstant utvikling, og dette medfører at en slik holdning mister stadig mer av sin berettigelse inntil barnet ved myndighetsalderen tilkjennes full autonomi. Derfor sier BarneLovens § 33 at foreldrene skal gi barnet stadig større selvråderett med alderen frem til det fyller 18 år (Backer 2008: 305), og lignende anerkjennelse av barnets tiltagende autonomi foreligger i en rekke lover, også i form av eksplisitt selvbestemmelsesrett i enkelte spørsmål (Sandberg, Kjørholt og Høstmælingen 2012). Barnets stadige utvikling problematiserer altså det statiske ved distinksjonen mellom barn og voksne, hvordan den skal avgrenses gjennom definisjoner og hvordan disse definisjonene igjen skal operasjonaliseres.

Distinksjoner forutsetter nødvendigvis definisjoner, som igjen forutsetter klare betydnings- og brukskriterier. Begrepene «barn» og «voksen» defineres da gjerne utfra individuelle egenskaper eller kapasiteter. Her er det to alternative veier å gå: Definisjoner kan baseres på biologisk-biografiske kriterier knyttet til det enkelte individets levealder. En slik definisjon vil være presis og forholdsvis lette å opera-

sjonalisere, men den vil være lite hensiktsmessig i en del henseender. Noen blir aldri «voksen» i normativ forstand, andre blir tidlig «små voksne» med ansvar og kompetanse som normalt ikke forventes utfra deres levealder. En kan derfor innvende at alder i seg selv ikke er en moralsk relevant egenskap, men derimot en indikator på mer underliggende egenskaper som kan knyttes til alder statistisk sett.

Alternativet er derfor å utarbeide definisjoner som stiller krav til den enkeltes mentale og kognitive kapasitet eller eventuelt sårbarhet. Slike definisjoner er hensiktsmessige sett i forhold til de normative hensyn som distinksjonen er ment å ivareta, men de kan bli tunge å operasjonalisere, siden empirisk variasjon fordrer stor presisjon. Et problem vil være å ivareta normativ relevans samtidig som definisjonene er operasjonaliserbare innenfor hensiktsmessige rammer. Dessuten vil definisjoner som utelukkende fokuserer på mental og kognitiv kapasitet eller sårbarhet i noen tilfeller være kontra-intuitive, fordi demente personer eller personer med sterkt redusert mental og kognitiv kapasitet etter et slikt kriterium defineres som barn uansett alder. En kan derfor innvende at selv om kompetanse og kapasitet er en moralsk relevant egenskap, så er det ikke et tilstrekkelig kriterium. Grunnen er at distinksjonen mellom voksne og barn tross alt har å gjøre med utvikling i et tidskontinuum. Det hefter en teleologisk eller formålsrettet grunnforståelse ved distinksjonen, der det statistiske normale, voksne individet representerer den standard som barnet defineres ved i termer av ennå ikke aktualisert potensial.

Et problem ved de ulike strategiene synes altså å være at det hersker et omvendt proporsjonalt forhold mellom de to hensynene, normativ relevans og ope-

rasjonaliserbarhet. Den empiriske variasjonen tilsier at en definisjon som sikter mot essensielle egenskaper, dvs. det som er nødvendig og tilstrekkelig for at ulike tilfeller skal falle under de respektive benevnelsene, er lite formålstjenlig fordi den mister sin funksjon i atypiske tilfeller. En mer fruktbar vei synes da å være å anvende såkalte prototype-definisjoner som tar utgangspunkt i paradigmatisk tilfeller, der ulike overlappende kriterier er oppfylt, men uten å avvise at det kan forekomme atypiske varianter.

- At mennesket er et moralsk vesen betyr altså i denne sammenhengen at mennesket har muligheten til kunnskap om rett og galt, og i prinsippet kan velge mellom disse, fordi det erkjenner moral-lovens krav.

Empirisk forholder vi oss til et kontinuum i kronologisk tidsperspektiv, med henblikk på anatomisk, kognitiv og emosjonell utvikling, som oftest indikert ved levealder. Normativt er det snakk om ulike dørstokk-kriterier, med fokus på moralsk, sosial, politisk, økonomisk og juridisk kompetanse og tilregnelighet. Den empirisk sett kontinuerlige utviklingen kulminerer før eller senere i en ny status, men når forutsetningene er oppfylt for at dette kan skje, vil variere fra individ til individ. Prototype-definisjonene vil likevel signalisere ved hvilken typisk alder denne endringen statistisk sett skjer, og dette legges til grunn for den paradigmatisk bestemmelsen av «barn» og «voksen». Spørsmålet i fortsettelsen er imidlertid om denne distinksjonen også kan forankres a priori og ikke bare regnes som en empirisk generalisering. Distinksjonens grunnleggende normative funksjon tilsier at en slik begrunnelse bør være mulig. Dette bringer oss til Kants filosofi

Barnets status i Kants praktiske filosofi

Premissene for Kants syn på barnet er å finne i hans filosofiske antropologi, hans moralfilosofi og hans rettsfilosofi som også utgjør hans politiske filosofi. Kjernen i all Kants tenkning om menneske, moral og samfunn er respekten for menneskets frihet og autonomi (Guyer 2000: 129). Kants syn på barnet er også, som vi skal se, forankret i dette. I det følgende skal vi se nærmere på grunnlaget for Kants syn på barnet slik dette komme til uttrykk i hans etikk og rettsfilosofi og den særegne rettslige status som Kant tillegger barnet.

Barnet i lys av Kants menneskesyn og etikk

Vi begynner med Kants forståelse av mennesket som natur- og moralvesen. Dette utgjør viktige premisser for hans vurdering av barnets moralske status. «Moral» i denne sammenhengen brukes i den grunnleggende kantianske betydningen «ikke-empirisk» eller «ikke-fysisk» (Byrd og Hruschka 2010: 3). Kant snakker om mennesket i universelle termer, og finner et dobbelt aspekt ved mennesket. Det kan forstås som (a) «homo phaenomenon» eller det «naturlige» mennesket, men også som (b) «homo noumenon» – det moralsk frie og fornuftige mennesket (Kant 1996a: 32). Dette skillet er ikke ontologisk, men perspektivbestemt og reflekterer Kants epistemologiske skille mellom erfaringsbasert kunnskap (syntetisk a posteriori kunnskap) og en bestemt type fornuftsbasert kunnskap (syntetisk a priori kunnskap) (Sensen 2011: 128–130). *Homo phaenomenon* er mennesket slik det fremtrer empirisk, som et objekt i den empiriske virkelighet, mens *homo noumenon* er mennesket slik det selv erkjenner at det bør være og kan være utfra den moralske fornuft, dvs. forstått som

person (Byrd og Hruschka 2010: 280–290). «Homo noumenon» er altså Kants benevnelse på det moralske ideal-mennesket. Dette mennesket er ikke nødvendigvis en fullkommen realitet, men en mulighet som byr seg som en plikt for alle mennesker som frie fornuftsvesen. At mennesket er et moralsk vesen betyr altså i denne sammenheng at mennesket har muligheten til kunnskap om rett og galt, og i prinsippet kan velge mellom disse, fordi det erkjenner morallovens krav. Moralsk står altså i motsetning til «amoralisk» og ikke «umoralisk» i denne sammenheng. Hvorvidt menneskets handling er rett eller urett i etisk forstand avhenger av i hvilken grad det makter å realisere det ideal som fornuften forespeiler det.

- Dette innebærer at en handling er legitim dersom den ikke reduserer andres valgfrihet når deres valgfrihet utøves på lovlig vis

Til dette menneskesynet svarer det to aspekter ved menneskets vilje, som er sentrale for Kants forståelse av autonomi. Kant skiller mellom «der Wille» – *den fornuftsbestemte vilje*, og «die Willkür» – *den naturbestemte vilje* (Kant 1996a: 13, 18–19). Homo phaenomenon (det empiriske mennesket) kan relateres til den naturbestemte vilje i betydningen «die Willkür», som er påvirket av de empiriske vilkårene. Dette aspektet av viljen er ikke direkte bestemt av naturen slik tilfellet er hos dyrene, men det er affisert av menneskets ytre og indre sanselige impulser. Som sådan vil denne viljen aldri kunne betegnes som autonom. Viljen i betydningen «die Wille» derimot, er ikke empirisk betinget. Denne viljen er fri i forhold til ethvert ytre og indre empirisk vilkår. Likevel kan den verken

kalles fri eller ufri i seg selv, siden den ikke er rettet mot handlinger som sådan. «Die Wille» er som uttrykk for den praktiske fornuft i mennesket rettet utelukkende mot moralloven, som legges til grunn for individets valg av subjektive handlingsregler eller «maksimer».

Kant forklarer *autonomi* med referanse til begge disse aspektene ved menneskets vilje: «Autonomy of the will is the property of the will by which it is a law to itself (independently of any property of the objects of volition)» (Kant 1996b: 89). Autonomi er altså for Kant det forhold at den fornuftsbestemte vilje regulerer den naturbestemte vilje gjennom selvpålagte lover (gr. «auto», selv – «nomos», lov). Kants forestilling om mennesket som en person går altså ut på at mennesket som fritt og autonomt fornuftsvesen i prinsippet er i stand til å erkjenne og følge moralloven for dens egen skyld. Den fornuftsbestemte viljen utgjør derfor også kjernen i Kants personbegrep og menneskesyn: «It is the homo noumenon that is a person [...] the human being is a person by virtue of his practical reason, meaning by virtue of his awareness of the moral law» (Byrd og Hruschka 2010: 285–286). Her finner vi også Kants forankring av *menneskeverdet*. «Der Wille» er å forstå som det konstituerende prinsipp i det enkelte mennesket som person, betraktet som «homo noumenon». Det er dette aspektet ved mennesket som er under morallovens tiltale og det er dette som gjøres til gjenstand for respekt.

Med «moralloven» mener Kant moralens høyeste prinsipp. Moralloven defineres som det et rent fornuftsvesen ville følge med nødvendighet. Siden mennesket ikke er et rent fornuftsvesen, blir det konfrontert med morallovens krav gjennom *Det kategoriske imperativ*. Dermed kan vi si at Det kategoriske imperativ pålegger oss å respektere de

sidene ved mennesket som nettopp er i stand til å erkjenne de krav som Det kategoriske imperativ uttrykker. Oliver Sensen oppsummerer det slik: «What one should respect in others is their freedom. As freedom entails the moral law, one should respect others who are under the moral law and capable of morality» (2011: 133). Denne respekten for menneskets frihet til å være sin egen lovgiver er selve kjernen i Kants moralfilosofi. Mest tydelig er dette i *humanitetsformuleringen* av Det kategoriske imperativ, som sier at en alltid skal handle slik at en ikke bruker menneskeheten i sin person eller i noen annen person bare som middel, men også som mål i seg selv (Kant 1996b: 80).

Hva er så barnets status i disse henseender? Kant betrakter barnet som en person i kraft av dets potensiale for autonomi. Han tilkjenner derfor barnet det samme menneskeverd som tilfaller voksne personer og avviser at et barn kan reduseres utelukkende til et middel eller en ting. Nedenfor skal vi se at dette også reflekteres i Kants vurdering av barnets rettslige status. Imidlertid vil det forhold at barnet ennå ikke har realisert sitt potensiale for autonomi, problematisere kravet om ikke å behandle barnet som et mål i seg selv. Der imperativet utelukker enhver form for paternalisme i forhold mellom autonome voksne personer, vil det altså i forhold mellom voksne og barn innebære det motsatte. Etter Kants mening er paternalisme derfor påkrevd for at barnet skal kunne utvikle seg til et autonomt individ, men han ser helt klart at vi står overfor et praktisk problem når barnets kapasitet for frihet skal utvikles ved hjelp av tvang. I det sene skriftet om utdannelsen skisserer han noen prinsipper for dette arbeidet (Kant 2007: 434–485).

Barnet i lys av Kants rettslære og politiske filosofi

Vi skal nå se at Kants vurdering av barnets moralske status videreføres i hans vurdering av barnets politiske og rettslige status. Kants rettsbegrep defineres i relasjon til utøvelsen av menneskets frihet, men han avgrenser retten fra etikken ved å skille mellom indre og ytre frihet. Dydslæren eller etikken omhandler både intern og ekstern frihet, mens rettslæren er avgrenset til å omhandle kun den eksterne friheten (Guyer 2005: 242). Følgelig spiller ikke Det kategoriske imperativ noen rolle i Kants rettsfilosofi. Den bygger derimot på *Det universelle rettsprinsipp* som fokuserer utelukkende på det ytre samsvar mellom handlinger, og ikke på motivasjonen (Ripstein 2009: 11 f.).

Det universelle rettsprinsippet sier at en handling har juridisk legitimitet bare dersom den kan sameksistere med enhvers frihet i samsvar med en universell lov, eller hvis handlingens maksime er slik at enhvers frie valg kan sameksistere med enhvers frihet i samsvar med en universell lov (Kant 1996a: 24). Dette innebærer at en handling er legitim dersom den ikke reduserer andres valgfrihet når deres valgfrihet utøves på lovlig vis. Med «andres valgfrihet» menes her andres mulighet for å sette seg mål og følge disse i handling. Kants bestemmelse av en rett handling inneholder også kriteriene for en urett handling. En urett handling er en handling som ikke kan sameksistere med enhvers frihet i samsvar med en universell lov. En urett handling defineres dermed som illegitim bruk av tvang, mens tvang defineres som en hindring av frihet (Kant 1996a: 25).

Kants universelle rettsprinsipp ivaretar altså menneskets rett til frihet slik den kommer til uttrykk som ekstern frihet, gjennom menneskets kroppslighet, som legeme

i det utstrakte rom (Ripstein 2009: 11–13). Til grunn for dette prinsippet ligger et grunnleggende aksiom som sier at alle mennesker i naturtilstanden har en opprinnelig *iboende rett til frihet* (Kant 1996a: 30). «Naturtilstanden» er Kants benevnelse på de vilkår mennesket ville leve under dersom alle politiske institusjoner var borte. I *naturtilstanden* slik Kant tenker seg den, finnes det ikke noen form for tvangsmessig håndheving av rettigheter og plikter. Det eneste som er absolutt i naturtilstanden, er menneskets iboende rett til frihet som gir alle like stor rett til å sette seg mål og forfølge disse. Gjennom å forfølge sine mål kan riktignok mennesket erverve nye rettigheter utover den iboende rett til frihet, men disse vil bare være provisoriske, siden det ikke finnes noen makt i naturtilstanden som kan sikre dem. Den eneste måten menneskene kan sikre sine rettigheter på, er derfor ved en overgang til et rettslig forordnet samfunn (Kant 1991: 22).

Dermed blir rettsstaten for Kant ikke bare et tilfeldig valgt instrument for ivaretagelsen av alles like rett til frihet, men en nødvendig betingelse for dette (Ripstein 2009: 9). Kants idealstat er en republikansk stat der folkeviljen styrer gjennom maktens tredeling (Kersting 2009). Folkeviljen forstås imidlertid ikke primært representativt i kvantitativ forstand, som i moderne liberale demokrati, men kvalitativt ved at den uttrykkes i samsvar med Det universelle rettsprinsipp som en ivaretagelse av alle borgernes iboende rett til frihet ved fornuftens midler. Idealstaten er således analogt til idealmennesket, i den forstand at den praktiske fornuften er et styrende eller konstituerende prinsipp for begge. Dette er verdt å merke seg, fordi kontrasten mellom naturtilstanden og rettsstilstanden kan sees som analog til forskjellen mellom barn og voksne. Det hefter noe ufullendt ved både

naturtilstanden og barnet, som får sin forløsning ved overgangen til rettsstilstanden og voksen tilstand (Schapiro 1999).

Hvilken status tilkjennes så barnet i Kants rettsfilosofi? Jeg vil her peke på et par viktige forhold i det som er sagt så langt, som kan belyse dette spørsmål, før jeg i neste del tar opp den særegne rettskategori som Kant utvikler for å ivareta barnets dobbelthet som blivende person med et ennå ikke realisert potensiale for autonomi. Det er for det første verdt å merke seg at Kants spesielle forståelse av valgfrihet, som beror på et klassisk skille mellom «ønske» og «valg» (Ripstein 2009: 14), innebærer at et fritt valg avhenger av at man kan sette seg et mål og faktisk disponerer de midlene som er nødvendig for å nå dette målet. Det er altså mulig å ønske seg hva som helst, men det er bare mulig å velge det som er oppnåelig ut fra de betingelser som er gitt. Denne distinksjonen er viktig, fordi den begrunner Kants syn på barnets manglende kapasitet for autonomi i rettslig forstand, og forklarer hvorfor et barn ikke kan være en aktiv medborger, slik Kant ser det. Et barn kan ønske at det var uavhengig, men det kan ikke velge på uavhengig vis før den dagen kommer at det faktisk rår over de midlene som gjør det uavhengig.

Det andre punktet har å gjøre med Kants definisjon av en urett handling som illegitim tvangsbruk og konsekvensene dette har for forståelsen av paternalisme. Paternalisme kan regnes som en form for velmenende tvang, der noen lar sin egen vilje gjelde for andre uten at disse samtykker, for å ivareta deres interesser. Siden Kant avviser bruk av tvang overfor autonome mennesker (som selv ikke krenker eller har krenket rettsprinsippet), vil han også avvise all paternalisme overfor autonome individer, uansett hvor velmenende denne måtte være, og se det som en krenkelse av deres iboende rett

til frihet. Dette vil imidlertid ikke være tilfelle med paternalisme utøvd overfor individer som ikke er autonome. I slike tilfeller vil paternalismen ikke nødvendigvis bryte med rettsprinsippet. Paternalisme overfor barn vil derfor være rettslig legitimt siden de ikke behersker de nødvendige midler til å foreta frie valg i betydningen «uavhengig av andre» og således ikke er autonome i rettslig forstand, selv om barn nok kan være frie i den forstand at de har frie ønsker.

Barnets spesielle rettslige status hos Kant

Kant har to distinksjoner av betydning for vurderingen av barns rettslige status. Det ene er hans skille mellom tre ulike typer ervervete rettigheter i en rettslig tilstand. Det andre er et skille mellom aktive og passive borgere. Begge er sentrale for den lovmessige reguleringen av forholdet mellom foreldre og barn, og foreldrenes og barnets rettslige status (Hugaas 2011). De belyser hvorfor paternalisme overfor barn er rettslig legitimt, men tjener også til å ivareta barnets interesser gitt dets dobbelthet som blivende person med et ennå ikke realisert potensiale for autonomi.

Tidligere ble det nevnt at mennesket gjennom sine handlinger kan erverve nye rettigheter som følger av dets iboende rett til frihet. Kant skiller mellom tre slike kategorier av *ervervete rettigheter*. To av disse er en videreføring av Romerretten, mens det tredje er Kants eget bidrag, utviklet bl.a. for å ivareta barnets spesielle status. Romerrettens skille mellom subjekter (personer) og objekter (ting), kom til uttrykk i dens skille mellom (a) *eiendomsrett* (en rett til en ting) og (b) *kontraktsrett* (en rett vis à vis personer) (Kant 1996a: 49, 57). Ved siden av de to kategoriene stiller imidlertid Kant opp en ny rettskategori. Han snakker om (c) «en rett vis à vis personer lik en rett til en ting» og kategoriserer dette

som en *statusrett* (Kant 1996a: 61). I denne kategorien plasserer han foreldreretten som en rettslig regulering av relasjonen mellom foreldrene og deres barn, og gjennom dette ivaretar han barnets interesser som en blivende person som ennå ikke har realisert sitt potensiale for autonomi.

Foreldreretten som prototypen på en statusrett skiller seg fra eiendomsretten og kontraktsretten ved at den i likhet med den opprinnelige iboende rett til frihet ikke er basert på direkte eller indirekte samtykke, men derimot følger som en nødvendighet av de faktiske forhold. Barnet eksisterer utelukkende som resultat av andre menneskers handlinger, og ikke som resultat av dets eget valg. Barnets særegne moralske status gjør altså at det rettslige forhold mellom foreldre og barn verken kan forklares som en eiendomsrett eller en kontraktsrett, siden barnet verken er en ting som kan eies (eiendomsrett), eller en autonom person som kan samtykke i å bli satt til verden (kontraktsrett) (Kant 1996a: 65). Så lenge barnet er barn kan det heller ikke samtykke i etterkant.

Grunnen til at et barn ikke har slik samtykkekompetanse, ligger i Kants syn på frihet som identisk med uavhengighet, forstått som «viljens uavhengighet fra andres vilje». Denne relasjonen mellom samtykkekompetanse, frihet og uavhengighet kommer også til uttrykk i hans skille mellom «passive» og «aktive» borgere (Kant 1996a: 92). *Aktivt borgerskap* fordrer uavhengighet, og siden barn er avhengig av foreldrene har de ikke aktivt borgerskap og de kan følgelig ikke gi rettslig bindende samtykke, verken til sin egen tilblivelse eller i andre spørsmål. Paternalisme overfor barn er dermed legitimt, siden barnet ennå ikke er i stand til å utøve sin eksterne frihet uavhengig av foreldrenes vilje, men avhenger av foreldrene eller foresatte for sitt livs opprettholdelse.

Hvilke konsekvenser får så dette for barns rettsikkerhet? Gitt de vilkår som her er beskrevet kunne man gjerne konkludere at barnet frarøves enhver rettsikkerhet, siden det ikke anerkjennes som aktiv borger. Slik er det imidlertid ikke. Barnet er en blivende person, og selv om det ennå ikke er moralsk eller rettslig autonomt, bærer det i seg potensialet for slik autonomi. Derfor tilkjennes det, som tidligere nevnt, også fullt menneskeverd med den beskyttelse dette innebærer. Ja, faktisk er det slik at barnet tilkjennes *et særlig rettsvern* i kraft av sin særegne status, gjennom de plikter som tilfaller foreldrene og andre, som resultat av at foreldrene bringer et barn til verden.

På den ene siden beskytter altså foreldreretten barnet gjennom den rettslige begrensning av andre personers mulighet for innblanding i relasjonen mellom foreldre og deres barn (Ripstein 2009: 69). Barnet er ikke «fritt vilt», det tilhører foreldrene. I dette forhold ligger det et presumptivt vern av foreldre-barn-relasjonen fra *innblanding utenfra*, som skal være til barnets beste. På den annen side beskytter foreldreretten barnet gjennom den rettslige begrensning av foreldrenes mandat internt i relasjonen mellom foreldre og barn. Retten til barnet er ikke en rett til en ting og barnet kan følgelig ikke behandles av foreldrene som annen eiendom som kan brukes, skades eller ødelegges alt etter eierens for godt-befinnende. Den som eier en ting, har ingen plikter overfor denne tingen, siden ting ikke er personer, men den som har foreldrerett over et barn, har klare plikter overfor barnet fordi barnet er en blivende person (Ripstein 2009: 71). I dette forhold ligger det et presumptivt vern av barnets stilling *internt* i foreldre-barn-relasjonen, som skal være til barnets beste.

Foreldrene plikter altså ikke bare å ta seg av barnet, men også å bidra aktivt til at

barnet selv kan utvikle seg til et fritt individ som er uavhengig av deres vilje, mens utenforstående plikter å respektere foreldreretten og det mandat foreldrene har. Vi ser altså at selv om barnet verken tilkjennes aktivt borgerskap eller regnes som rettslig autonomt så er det ikke uten rettsvern i Kants system. Derimot tilkjennes barnet et særlig vern på grunnlag av dets spesielle status som en blivende person som ennå ikke har realisert sitt potensiale for autonomi.

Oppdragelse som selvutslettende paternalisme

I det følgende vil jeg ta utgangspunkt i barnets manglende kompetanse og den midlertidighet som hefter ved denne mangel, som to helt sentrale aspekter ved barnet, slik Kant ser det, og forsøke å skissere noen prinsipper for hvordan en kan løse det praktiske problem som oppstår når barnets kapasitet for frihet skal utvikles innenfor rammene av en velmenende tvang. Kant har selv tematisert dette i sitt skrift om utdannelsen, og skisserer der noen pedagogiske og didaktiske prinsipper for utdannelsen med det mål for øye å skape ideale borgere (Kant 2007). I denne sammenhengen vil jeg imidlertid ikke fokusere spesielt på utdannelseskonteksten, men reflektere mer generelt rundt grensene og grunnlaget for involvering av barn i beslutningsprosesser som angår dem selv innenfor institusjoner som familien, barnehage og skole. Jeg bygger videre på den oppfatning at grensene for barns medbestemmelse følger av det forhold at barnet har manglende eller ufullstendig kompetanse, mens grunnlaget for deltagelsen er å finne i det forhold at denne mangelen er midlertidig. Samlet sett peker disse to i retning av en strategi som best kan be-

skrives som en *selvutslettende paternalisme*. Med dette mener jeg en paternalisme som har som sitt eneste mål å gjøre seg selv overflødig. Strategien for dette er myndiggjøring, men hvilke grunnleggende prinsipper skal veilede denne myndiggjøringsprosessen?

For å svare på dette, vil jeg ta utgangspunkt i en tolkning av Kants syn på barnet som vektlegger den tidligere omtalte analogi mellom naturtilstanden og barnet, der forskjellen mellom barn og voksne sees som analog til kontrasten mellom naturtilstanden og rettstilstanden. I artikkelen «What is a Child?» (1999) påpeker Tamar Schapiro at det hefter noe ufullendt ved både naturtilstanden og barnet, som får sin forløsning ved overgangen til rettstilstanden og voksenalder. Naturtilstanden og barnet har det til felles at de begge preges av *en normativ ustabilitet* eller umodenhet som gjør at de hver for seg har et iboende driv i retning av det vi kan kalle et konstituerende prinsipp som muliggjør en ny status for henholdsvis samfunnet og individet. Parallellen mellom barnet og samfunnet i naturtilstanden er imidlertid ikke begrenset til den mangel av konstituerende prinsipper som preger dem begge. Samtidig som barndommen er preget av en slik normativ umodenhet, bærer den også i seg erkjennelsen av denne mangelen, og denne erkjennelsen driver barnet og den unge i sin søken etter sin egen vilje forstått som et enhetlig styrende prinsipp i personen.

Når Schapiro skal utdype hvordan denne overgangen finner sted i det enkelte individ, viser hun til det spesielle ved barnets væremåte og handlemåte, slik dette kan begrepsfestes gjennom «lek» og «spill». Hun beskriver barnas lek og spill som en *modningsstrategi* og en utprøving av identiteter som viser den mangel av et konstituerende prinsipp som barnet erkjenner at det trenger og derfor

søker aktivt etter (Schapiro 1999: 732–733). Denne tanke at barns lek og spill er noe mer enn bare uskyldig moro – at det også har stor betydning for moralbildningen og utviklingen av barnets person, svarer til de erfaringer og observasjoner som gjøres av mennesker som har sitt daglige arbeid blant barn (Olsbu 2009). Barn engasjerer seg typisk i leker og spill som gjør det mulig for dem å prøve ut roller og identiteter som svært ofte er hentet fra de voksnes liv. I ungdomsårene blir denne eksperimenteringen mindre eksplisitt lek, men desto mer intens, ettersom den unge søker å avklare sin egen identitet gjennom prøving og eksperimentering i ulike roller og relasjoner. Gjennom dette utvikles den unges kapasitet for deliberativ handling og karakteren etableres.

- Barnet og den unge bør altså tilkjennes en domenebasert selv- eller medbestemmelsesrett innenfor de områder der det viser seg kapabel til å fatte avgjørelser som ikke er til skade for seg selv eller andre.

Kant understreker at foreldrene har en plikt til å veilede barnet i retning av autonomi, men hvilken betydning bør barnets egen søken etter seg selv tilkjennes i denne sammenheng? Også på dette punkt mener Schapiro at vi kan dra veksel på analogien mellom barnet og naturtilstanden. I Kants rettslære er enhver rettslig tilstand, uansett hvor ufullkommen og prematur, å foretrekke fremfor den rene naturtilstand, fordi ethvert forsøk på å skape en rettslig tilstand reflekterer en selv pålagt forpliktelse til å styre seg selv med referanse til rett fremfor makt. Kant mener at slike forsøk på å etablere en rettslig tilstand skal imøtekommes og respekteres på tross av dens mangler eller

ufullkommenhet. Schapiro (1999: 734) påpeker at dette prinsippet også bør gjelde for de voksnes måte å forholde seg til de unge på. Når barnet og den unge eksperimenterer og utforsker mulig identiteter og måter å være seg selv på, bør foreldrene og de voksne møte dette med respekt og prøvende anerkjennelse, og legge til rette for medbestemmelse så langt det er forsvarlig.

I denne sammenheng viser Schapiro til det hun kaller *diskresjonsdomener*. Tanken er at de unge gradvis behersker stadig flere livs-områder og følgelig bør innvilges medbestemmelse innenfor disse områdene. En slik gradvis ekspanderende medbestemmelse, som kan begrunnes ut fra prinsippet om at «bør impliserer kan» (Byrd og Hruschka 2010: 294–297), vil bidra til å realisere den autonomi som er oppdragelsens ytterste mål, samtidig som den ivaretar den grad av paternalisme som fremdeles er påkrevd siden barnets kompetanse ennå ikke er fullstendig. Implikasjonene av dette vil altså være at voksne har en plikt til paternalisme, men bare i omvendt proporsjonalitet med barnets mestringsevne. Her er det viktig å innse at plikten til å bestemme over barnet til dets eget beste, også innebærer en plikt til å avstå fra å bestemme i de tilfeller der dette vil være til det beste for barnet med tanke på dets utvikling i retning av å bli et autonomt og selvstendig individ. Denne plikten kan forstås både negativt og positivt i logisk forstand. Negativt kommer den til uttrykk gjennom kravet om at voksne må avstå fra å handle til hinder for barnets utvikling. Positivt kan den formuleres slik at voksne aktivt skal legge til rette for at barnet kan entre nye domener for medbestemmelse (Schapiro 1999: 735 f.).

Den dobbelte plikten setter altså opp to grunnleggende prinsipper for myndiggjøringsprosessen. Det første prinsippet sier at

når barnet har erobret et nytt livsdomene, bør de voksne avstå fra paternalisme innenfor det som angår dette domenet. Det andre prinsippet sier at hvis barnet viser seg klar til å mestre et nytt domene så bør de voksne aktivt legge til rette for at barnet kan erobre dette domenet. Konkret vil dette si at et barn som ønsker og er i stand til å lage sin egen skolemat eller velge sitt antrekk for dagen, et barn eller en ungdom som er i stand til å disponere egne sparepenger og et bankkort, en ungdom som er i stand til å bestemme sin egen leggetid, osv., bør få mulighet og anledning til det. Barnet og den unge bør altså tilkjennes en domenebasert selv- eller medbestemmelsesrett innenfor de områder der det viser seg kapabel til å fatte avgjørelser som ikke er til skade for seg selv eller andre. Disse prinsippene vil kunne ivareta den moralske relevans som ligger implisitt i voksen/barn-distinksjonen forstått som statusbegrep, med de grensene dette legger på barns deltagelse i beslutningsprosesser, samtidig som de ikke blokkerer for det potensialet som danner grunnlaget for barns deltagelse, men svarer til barnets utvikling i et kontinuum empirisk sett.

Barns deltagelse under ekstraordinære forhold

Den komplementaritet mellom paternalisme og myndiggjøring som her er skissert, forutsetter at man ikke anvender en forflatet forståelse av paternalisme, der alle former for paternalisme skjæres over en kam. Oppdragelse er for Kant oppdragelse til myndighet, frihet og autonomi. Denne frihet skal utøves på et slikt vis at den kan sameksistere med alle andres tilsvarende frihet i det rettslige samfunn. For at dette skal være mulig, må oppdragelsen lære barnet å tenke selv, siden frihet defineres i relasjon til den menneskelige fornuft. Etter Kants

mening skal denne dannelsesprosessen skje i to sammenhenger, skolen og hjemmet, og mandatet tilhører henholdsvis staten og foreldrene.

Spørsmålet er imidlertid om Kants filosofi også kan komme til anvendelse når det som normalt hører inn under familiens domene blir gjenstand for myndighetenes inngripen, f.eks. gjennom barnevernets engasjement og innblanding. Når det enkelte barn blir berørt av forvaltningsmessige vedtak som angår dette barnet spesielt, og ikke bare berøres som medlem av den generelle gruppen barn, kan det oppstå et rettslig dilemma i Kants skjema. Barnet er enda ikke regnet som en politisk kompetent borger med aktivt borgerskap, slik Kant definerer det, og kan følgelig ikke regnes som en berørt part, selv om barnet i aller høyeste grad berøres av de vedtak og beslutninger som fattes. Noen ganger vil situasjonen være slik at den instansen som i utgangspunktet har plikt og rett til å fatte beslutninger på barnets vegne og til barnets beste, svikter helt eller delvis i sitt oppdrag, eller av andre grunner er ute av stand til å gi barnet det det trenger og har rett på. Det aktuelle barnets sak blir da et anliggende for myndighetene i mer akutt og direkte forstand, siden den rettmessige relasjonen mellom foreldre og barn ikke fungerer til barnets beste. Hvilken rolle skal barnet tilskrives i beslutningsprosesser under slike forhold, når foreldrene har mistet sin kapasitet for autonomi, og ikke lenger kan, vil eller bør tale dets sak?

Det eksisterte ikke noen velferdsstat eller statlig barnevern på Kants tid og det er ulike meninger hvorvidt Kants stats- og rettslære har rom for en velferdsstat i vår betydning av ordet (Byrd og Hruschka 2010: 42; Gregor 1985; Guyer 2000: 235–261; LeBar 1999). Likevel levner Kant ingen tvil om hvor ansvaret ligger i denne sammenheng. Han sier

eksplisitt at staten har plikt til å ivareta folkets opprettholdelse, og at denne plikt medfører en rett til å skattlegge folket slik at staten blir i stand til å forsørge de fattige, barn som er forlatt av foreldrene og andre som er ute av stand til å ivareta seg selv (Kant 1996a: 100–101). Vi kan derfor anta at barnevernet i sin grunntanke kan tenkes å falle inn under statens plikter, etter en kantiansk forståelse.

Når foreldreinstitusjonen svikter, trer staten eller myndighetene, representert ved barnevernets ulike instanser, helt eller delvis inn i foreldrenes sted. Dermed er det rimelig også å anta at den foreskrevne strategi for voksnes måte å forholde seg til barn på også bør gjelde i relasjonen mellom barnevern som vergeinstans og barn som direkte faller inn under barnevernets omsorg. I slike situasjoner vil imidlertid den normale tripolare rettsrelasjonen mellom myndigheter, foreldre og barn erstattes av en midlertidig bipolar relasjon mellom myndigheter og barn. Dette fordrer en ekstra sensitivitet og lydhørhet overfor barnets perspektiv så vel som barneperspektivet, siden den instans som opprinnelig var tiltenkt å ivareta barnets interesser vis-a-vis staten og myndighetene mangler de nødvendige forutsetningene for dette, og staten dermed sitter på begge sider av bordet.

Det ledende motiv bør imidlertid fremdeles, og kanskje i enda større grad, være en paternalisme som sikter mot myndiggjøring, basert på det prinsipp at barnet har rett til selvbestemmelse i alle de saker og domener hvor det er mulig, forutsatt at dette ikke undergraver dets utvikling og dets muligheter for fremtidig realisering av autonomi. I saker hvor selvbestemmelse ikke er tilrådelig ut fra dette formålspriinsipp, bør barnet likevel tilkjennes en rett til medbestemmelse, ut fra den tanke at voksne ikke bare skal avstå fra

å handle til hinder for barnets utvikling i retning av autonomi, men også aktivt legge til rette for at barnet i fremtiden kan entre nye domener for myndiggjøring. Det er imidlertid viktig i denne sammenheng å huske på den kantianske tanke at autonomi forutsetter den frie viljes «kroppslige» eller ytre mulighetsbetingelser.

Ytre frihet er kroppsliggjort frihet. Det gjør at spørsmål om liv og helse blir avgjørende viktig med tanke på realiseringen av autonomi i et menneskes liv. Valget mellom

paternalisme, selv- og medbestemmelsesrett bør derfor gjøres ut fra hensynet til barnets beste totalt sett, med tanke på ivaretagelsen av barnets fysiske, mentale og sosiale integritet, som betingelser for utviklingen av den selvstendighet som er et vilkår for aktivt medborgerskap. Det betyr at idealet om domenebasert medbestemmelse som strategi for myndiggjøring verken bør sees løsrevet fra dets endelige mål eller fra betingelsene for at dette mål skal kunne realiseres.

Litteratur

- Backer, I. L. 2008. *Barneloven: kommentarutgave: Lov 8. april 1981 nr. 7 om barn og foreldre*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Byrd, B. S. og Hruschka, J. 2010. *Kant's Doctrine of Right: A Commentary*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dworkin, G. 2013. Defining paternalism. I: Coons, C. og Weber, M., red. *Paternalism: Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press: 25–38.
- Gregor, M. 1985. Kant on welfare legislation. *Logos: Philosophic Issues in Christian Perspective* 6: 49–59.
- Guyer, P. 2000. *Kant on Freedom, Law, and Happiness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guyer, P. 2005. *Kant's System of Nature and Freedom: Selected Essays*. Oxford: Clarendon Press.
- Hugaas, J. V. 2011. Foreldreskapets normative og faktiske grunnlag – en filosofisk drøfting med referanse til Locke, Kant og Hegel. *Prismet* 62(2): 89–103.
- Johansen, K. E. og Vetlesen, A. J. 2000. *Innføring i etikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kant, I. 1991. *Political Writings*. Ovs. H. B. Nisbet. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kant, I. 1996a. *The Metaphysics of Morals*. Ovs. Mary J. Gregor. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kant, I. 1996b. *Practical Philosophy*. Ovs. Mary J. Gregor. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kant, I. 2007. *Anthropology, History and Education*. Ovs. Mary J. Gregor m.fl. Cambridge: Cambridge University press.
- Kersting, W. 2009. The civil constitution in every state shall be a republican one. I: K. Ameriks og O. Höffe, red. *Kant's Moral and Legal Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press: 246–283.
- Kjørholt, A. T. 2010. *Barn som samfunnsborgere: til barnets beste?* Oslo: Universitetsforlaget.
- Kvello, Ø. 2008. *Oppvekst: om barns og unges utvikling og oppvekstmiljø*. Oslo: Gyldendal akademisk forlag.
- La Vaque-Manty, M. 2006. Kant's children. *Social Theory and Practice* 32(3): 365–338.
- LeBar, M. 1999. Kant on welfare. *Canadian Journal of Philosophy* 29(2): 225–250.
- Olsbu, R. Aa. 2009. *Barns moraldannelse gjennom lek*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Ripstein, A. 2009. *Force and Freedom. Kant's Legal and Political Philosophy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Sandberg, K., Kjørholt, E. S. og Høstmælingen, N. 2012. *Barnekonvensjonen: barns rettigheter i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.

Schapiro, T. 1999. What is a child? *Ethics* 109(4): 715–738.

Schjelderup, L. E., Omre, C. og Marthinsen, E. 2005. *Nye metoder i et moderne barnevern*. Bergen: Fagbokforlaget.

Sensen, O. 2011. *Kant on Human Dignity*. Berlin: De Gruyter.

Thuen, H. 2008. *Om barnet: oppdragelse, opplæring og omsorg gjennom historien*. Oslo: Abstrakt forlag.

Jon V. Hugaas er teolog med doktorgrad i filosofi fra Universitetet i Bergen. Han er ansatt i stilling som førsteamanuensis i filosofi ved Universitetet i Stavanger, Institutt for sosialfag. Hugaas har forskningsinteresser innen moralfilosofi, politisk filosofi, rettsfilosofi, anvendt etikk, interkulturell etikk, og helseetikk. Han har publisert flere artikler i nasjonale og internasjonale tidsskrift, og bidratt i flere lærebøker innen etikk og filosofi.

Jon V. Hugaas, Universitetet i Stavanger, NO-4036 Stavanger, Norge. Email: jon.v.hugaas@uis.no